

ԱՊՐԱՓԱՆՓԵՂՈՍ

Հայկական պատմագրութեան նահապետն Սգաթանգեղոս՝ քարտուղար մեծին Տրդատայ կ'աւանդուի վարուց և կենաց վրայ մանրամասն տեղեկութիւնք իսպառ կը պակսին և եղածն իսկ անկատար և երկբայելի է։ Յետագայ ազգային տարեգիրք և մատենագիրք՝ ինչպէս Ջենոբ Գլակ և Մովսէս Խորենացի և Ղազար Փարպեցի ոչ միայն կ'ընդունին անոր գոյութիւնը և անոր գրուածն, այլ և անոր ճշմարտագրութեամբ և պարզախօս ըլլալուն կը վկայեն։ պատմական ազգին լրութիւնն ալ 1500 տարի է որ այսպիսի մատենագրի մը գոյութեան կենօր չափ վկայ է։ Ագաթանգեղոս ինքնին հայկական օրինակին յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Հրաման հասեալ առ իս ոմն Սգաթանգեղոս որ 'ի քաղաքէ 'ի մեծն Հռովմայ, և վարժեալ հայրենի արուեստիւ հռոմ մարէն և յունարէն ուսեալ դպրութիւն, և ոչինչ կարի անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց..... կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութենէ նշանագրիւս ժամանակագրացն պատմել նախ զհայրենեացն գործս քաջութեան քաջին խորովու»։ Բայց դժբաղդաբար այս հայկական յառաջաբանն երկու ձեռագրի մէջ միայն գտնուի, որով ժամանակիս ոգոյն և գիտութեան դէմ է այս վկայութիւնը հիմն առնուլ 'ի հաստատութիւն գոյութեան մատենագրին։ յոյն օրինակն կամ թարգմանութիւնն որ կատարելագոյն է չատ մասամբ՝ չունի այս յառաջաբանը։

Սգաթանգեղոս անունը յոյն անուն կ'երևայ և Հայաստանի արևմտեան իւր գտնագական սահմանագրուի յոյն գաւառի մը ծնունդ. սակայն Սգաթանգեղոսի անունն անգամ իր գոյութեան վրայ տարակուսելու պատճառ մ'եղեր է։ Լեզուագէտք աւետարներ աւետարաւնապետուն կը թարգմանեն Սգաթան

գեղոս անունն աւանդեալ 'ի հնոց պարսիկ, լատին և հնդիկ ձևով։ մեր կիրակոս պատմիչն ալ այս նշանակութիւնը տալէն հեռի չէ։ Եթէ Սգաթանգեղոսի գործոյն կրկին օրինակ կայ՝ հայ և յոյն, և եթէ վերջինը առաջնոյն թարգմանութիւնն է՝ յայտնի ապացուցուած է, և գիտնական աշխարհն ալ անտարակոյս կը համարի զայն։

Բայց երկուց օրինակաց համեմատական և լեզուագիտական խորին քննութիւն մը կարծեմք բաւական է յայտնել թէ ոչ արդի Հայ Սգաթանգեղոսն և ոչ յոյնն բնագիր կրնայ սեպուիլ բուն Սգաթանգեղոսի։ Եթէ եղած է պատմական անձ մը Սգաթանգեղոս՝ բայ 'ի բուն և հաստատուն հաւաստեաց՝ կը վկայեն կերպով մը արդի երկրեզու օրինակաց մէջ գտնուած անթիւ տարբերութիւնները և այնպիսի պատմական անձանց յիշատակութիւնք որ Սգաթանգեղոսէն դար և կէս ետքը կ'ապրէին։

Հեթանոս և հաւատարիմ տեղագրայր Սգաթանգեղոս մը չէր կրնար իր տիրոջ և թագաւորին քրիստոնէութենէն առաջ վարքը գրել և յայտնի խառնակելու մտքը յետոց աւանդել։ Եւ անկարելի է մեր արդի ժամօթութեամբ հաւատալ թէ Սգաթանգեղոս ականջալուր և ականատես վկայ ըլլայ պատմական դիպաց և ոչ հեղինակ այն երկայն և ճոխ ճառին որ Լուսաւորչայ բերան կը դրուի։ ճառ մը որ 'ի հաւատարմացած ազգ մը և ժողովուրդ մը կրնայ հասկընալ և ոչ թէ վաթմանօրեայ նորավարժ երախայ ազգ մը։

Սգաթանգեղոս պատմագրեր է, այո՛. իր բնագիր պատմագրութիւնն սակաւին անհետ եղած կ'երևնայ, և արդի երկրեզու Սգաթանգեղոսն յետին ժամանակի մը գործ կ'երևնայ, որ հին Սգաթանգեղոսին գործը հիմն դրեր է։ Բայց

պատմութիւնը բոլորովին այլափոխուեր է, և դիւանական և ատենական գրուածքն վկայաբանութեան փոխուեր է :

Բայց զարմանք է որ մեր հնաւանդ տարեգիրքը արդի Ագաթանգեղոսը կը ճանչնան . և հայ օրինակին լեզուին յըստակութիւն, ճօխութիւն և հմտութիւնն ալ թարգմանչաց դարուն արժանաւոր է, և մանաւանդ թէ ուրիշ յետնագոյն դարու մը ընծայել՝ ազգային մատենադրական պատմութեան ընդդէմ է :

Այս դիտողութիւններով անշուշտ տարակոյսներ հանեցին երեւելին Պարոնիոս ծիրանաւոր, Պապէսպօղ և Ստեփնիկ :

Արդի Ագաթանգեղոսն, գոնէ հայ օրինակն՝ թարգմանչաց դարու գործ է . բայց անհետադատելի գաղտնիք մ'է, թէ ինչո՞ւ համար մեր ընտիր մատենագիրք՝ եթէ կար իրաւի Ագաթանգեղոսի բնագիրն՝ զայն մէկդի թողուցին և անոր վրայէն նոր և օտար յաւելուածներով շինուածը գործածեցին : Կը զարմանանք Լանկուայ հայագէտ բանասիրին անգղջ ծանօթութեան մը վրայ . կը համարի թէ Զենոբայ այս խօսքը, « Եւտ ժամանակաց քեռորդի նորայ (Ս. Թա. կովբայ) գնաց յաշխարհն Գթաց և անդ թագաւորեաց . զոր յետոյ Տրդատ ըմբռնեաց, մինչ առ արքայն Յունաց էր : Չի սա էր որ եկն 'ի պատերազմ 'ի վերայ Դիոկղետիանոսի արքային Յունաց . որպէս Ագաթանգեղոս պատմէ զայսոսիկ » : Չկայ Ագաթանգեղոսի մէջ . որով կը հետեցնէ թէ Զենոբ բնագիրը դիմացը ունէր անշուշտ : Ըստ Զենոբայ՝ Ագաթանգեղոսի պատմածն Գթաց թագաւորին Տրդատայ բռնութիւն, Գթաց թագաւորին Դիոկղետիանոսի վրայ պատերազմ ելլելն է և ոչ թէ Գթաց թագաւորին սրբոյն Յակովբայ ազգական ըլլալն է, ինչպէս կ'ուզէ հասկընալ :

Դազար փարպեցի կ'ըսէ. « Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեանն Հայոց . որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ըստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս .

'ի մահուն Արտեանայ յԱրտաշէ՛ յորդուց Սասանայ՝ բռնաւոր Ստահրացոյն . և զդարձ աշխարհիս Հայոց յանգիտութենէ՛ կռակաշտութեան յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն , 'ի ձեռն սրբոյ՝ նահատակին Գրիգորիսի , յորոյ անունն և զգիրան անուանեալ կոչնէ Գրիգորիսի » : Եւ ուրիշ տեղ Ագաթանգեղոսայ բովանդակութիւնն այսպէս կը համառօտէ. « Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի . յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի 'ի նոցանէ՛ զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմագիմի յեղափոխութիւնս , յստոյդ և յանարխալ կարգաւորութենէ՛ առաջին գրոցն . զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս . այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ . ստուգարան 'ի կարգադրութիւն ճառից և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս աստուածի իւրոյ : Սա զնուազումն թագաւորութեան արշակունոյն Արտաւանայ , և զգորանալն ստահրացոյն Արտաշէրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ գրոյմեաց . զքինախնդրութիւն խորովու , և զտարակուսանս զոռոգացեալ Ստահրացոյն . զխորհուրդն և զխոստմունսն գտողի հնարս յաղագս մահուն խորովու , զխորամանկութեան զմտածութիւնն Անակայ , և զսպանումն 'ի նմանէ խորովու՝ նենգաւոր խաբէութեամբ . զմատնումն յայնմհետէ զաշխարհս Հայոց 'ի ձեռս թագաւորութեան օտարի . զփախուցանելն դայեկացն զորդիս խորովու յօտարութիւն առ 'ի յապրումն . զհակայաբար միւսանգամ՝ զդարձն Տրդատայ , և զյաղթօղ մարտիւ ունելն զիւրոյն զնախնեացն քայաբար զթագաւորութիւնն . զգիմելն 'ի նմա սրբոյն Գրիգորի . զհեշտ պաշտաման տնչիւ զնահատակութիւն նորին սրբոյն . և թէ որպէս տարաւ անպատմունն և անբաւ բազում յարչարանացն . զառաւելապէս օգնականութիւնն Գրիստոսի որ ցուցաւ 'ի վերայ սրբոյն 'ի հիացումն դեռ ևս մտրեալ մարգ-

կան. զհամբերութիւն տևողութեանն այնչափ ամսն 'ի վիրապին. ըստ կան. խազէտ տնտեսութեանն վերնոյն, որ պահէր զնահատակն 'ի գործն Հայոց. զեկա սուրբ կուսանացն 'ի Հովովայն, ցւոց քաղաքէն, և զհեղուամն մարտիրոսական արեանն 'ի վաղարշապատ քա. ղսքի, յոռոգումն դարարութեան գոսա, ցեղոց տիոց մարդկան. զին սրբոյն Գրիգորի 'ի խոր վիրապէն, և զհանումն Հայաստան աշխարհիս 'ի խաւարէ ան. գիտութեանն յաստուածային արքայութեանն լոյս. զյորդորումն յայնմհետէ վարդապետութեան կենաց աշխարհիս Հայոց. զկտակս մկրտութեան լուսոյ զոր փրկիչն Գրիգորս 'ի ձեռն մեծի, նահատակիչն Գրիգորի բարեխօսութեամբն ևս սուրբ կուսանացն՝ ծաւալեցոյց յաշխարհիս մերում. զլինութիւն եկեղեցեաց, զպայծառութիւն քահանայից. զխուսիս բազմամբոյս ժողովրդոց 'ի տօնս փրկչին և 'ի ժողովմունս յիշատակաց սրբոց. Զայս ամենայն, ևս առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւրում հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն՝ պատմեաց մեզ երա. նելի պոյն Աստուծոյ Ազաթանգեղոս » : Այս խօսքերն յայտնի արդի Ազաթանգեղոսն կ'ականարկեն և անոր գոյութեան հաստատուն վկայութիւն մ'են : Նոյնպէս խորենացի շատ տեղ և մասնաւոր երկու տեղ արդի Ազաթանգեղոսն համառատար կը քաղէ, այսպէս. « Յաղագս սորա (վաղարշայ) և համատու. միցն կարծ 'ի կարծոյ իմն անցանելով աշուղ քարտուղարն Տրդատոյ Ազաթանգեղոս, փոքր 'ի շատէ պատմէ իմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, և զքառնալ տէրութեանն Պար. թեւայ յԱրտաշիւ տրդոյ Սասանայ, և զնուաճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա. և զքինախնդիր լինել խոսրովայ հօրՏըւ դատայ, և ասպատակաւ հինից աւել, ընդ զաշխարհն Պարսից Ասորեստանի, Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց խոսրով յիւր բնիկ աշխարհն 'ի կողմանս Գուշանաց, զի իւր տուհայինքն 'ի թիկունս հասցին, և Արտաշիւ ընդգէմ կացցեն : Այլ

նորա, ասէ, չլինէին ունկնդիր, զի հաւանեալք և միամտեալք էին 'ի տէրութիւնն Արտաշիւ քան ընդ տէրութիւնն ազգատուհին իւրեանց եղբայրութեանն : Եւ եթէ, խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. և զնովմբ աւժեալ՝ ասէ, թէ ամս տասն ստեպ ստեպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն դարձուցանէր : Ասէ ապա և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ 'ի խոստմունս Արտաշիւ. որ ասաց՝ եթէ զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն, զայն անդրէն 'ի ձեզ դարձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից : Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ, սպանանէ զխոսրով » : Խորենացւոյն հաստուածոց երկայնագոյնը բերի, որովհետեւ ուրիշ շատ տեղ ալ կը յիշէ բայց համառօտիւ. սակայն բոլոր հատուածոց մէջ արդի Ազաթանգեղոսն կ'երևի և ոչ այլ : Ազաթանգեղոսի և իր մատենագրած հայ պատմութեան գոյութիւնը պատմական անժխտելի ճշմարտութիւն մը կրնայինք սեպել՝ եթէ և մի միայն ազգային հեղինակ, հեռաւոր կամ մերձաւոր ժամանակաւ, յիշատակէր անոր բնագիրն և ոչ թէ երկբնագիր Ազաթանգեղոսն : Հինգերորդ դարէն վերջն հայ մատենագիրք իբրև ինքնագիր երկասիրութիւն Ազաթանգեղոսի՝ որոշակի զարդին կը գործածեն. յիշատակաց խիստ համառօտութեան պատճառաւ թէպէտ շատ հեղինակաց նկատմամբ զայս չկրր. նանք բացարձակապէս հաստատել, սակայն յայտնի է թէ ներբողիչք Լուսաւորչի, Սարկաւագ վարդապետ, վարդան բարձրբերդցի, Յովհաննէս եր. զընկացի, Յովհան կաթողիկոս, Ստեփան Օրբելեան պատմագիրք ուրիշ Ազաթանգեղոս մը մտքերնէն ալ անցուցած չեն :

Ազաթանգեղոսի պատմական տարրն 226-330 միջոցին հայկական զէպքերն են : Մատենի ներքին կազմութիւնն ալ եռամասն է. ա. Լուսաւորչի, Հովհ. սիրեանց և Գայիանեանց վկայաբանութիւնն է և Հայաստանի առաքելաշնորհ

քարոզչին հրաշալի ազատութիւնն , որ երկրորդ մասին հետ կրկապուի այսպէս . « Արդեօք սկսցուք շնորհօք Գրիստոսի պատմել մի ըստ միովէ մանրապատում նշանակօք , և դուք ունկնդիր եղեալ սրտի մտօք լուիջիք » : Բ . Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի : Գ . Դարձ փրկութեան Հայաստան աշխարհի , որ կը լիննայ Տրդատայ և Լուսաւորչի 'ի Հռովմ ըրած ճամբորդութեամբ , ըստ ամենայն պարագայից :

Որչափ որ երեք մասին ալ մատենադրական ոճն նոյն երևնայ , սակայն աւնիրաւ չէ երկրորդ մասն եկամուտ սեպել և երրորդն յաւելուած . վերջնոյս մեծ հաւասարիք են Կորիննի հետ ունեցած անթիւ նմանութիւնք բանից և բառից :

Հմուտ մը կարծեց և կարծեցնելու առիթ եղաւ , թէ արդի Ազաթանգեղոսի օրինակն յոյն բնագրէ թարգմանուած է եօթներորդ դարու եղնիկ երիցու ձեռքով՝ Հովսիսիմեան նշխարաց նոր դիւտին պատեհաւ , որ Կոմիտաս կաթողիկոսին (610-615) ատեն կը հանդիպի . ուրեմն արդի և յոյն և հայ օրինակներն երկբայելի են , և եօթներորդ դարու հեղինակն աղբիւր եղած է ուրիշ ամեն յետագայ թէ հայ և թէ յոյն վկայարանութեանց , Բայց նկատմամբ թարգմանութեան դիտելու է թէ քննադատութեան ներքին պատճառն նպաստաւոր է այս կարծեաց . այսինքն արդի Ազաթանգեղոսի հայկաբանութիւնն եօթներորդ դարու լեզու է , կամ եօթներորդ դարու մէջ նման լեզու ուրիշ ժամանակակից հեղինակի մ'ալ քով կը գտնուի :

Ազաթանգեղոսի լեզուն հայ մատենագրութեան մէջ յստակութեամբ և ճշխութեամբ նախաթոռ է , և հինգերորդ դարու հրաշարան թարգմանչաց վայելքան թէ եօթներորդ դարու հեղինակի մը . արտաքին բաւական պատճառ ալ չկայ եղնիկ երիցուն թարգմանութիւնը վաւերացնելու :

Ինչպէս 1876ին Խորենացւոյն Հայոց պատմութիւնն (Տես Բաղմալէպ 1877 . երես 45 . 110 . 213 . 289) , 1877ին ալ Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը դարձեալ քննադատութեան նիւթ եղած է ամաւ առաջ մեզ ծանօթ գերմանացի զիտնականին : Ինքն հայագէտ չէ՝ որով դիտողութեան համար դիմացը ունեցեր է Լանկլուայի հաւաքածուն (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tom. prem. pag. 110) , յոյն բնագրաւ և իտալերէն թարգմանուիւր . ինչպէս ինքը կ'ըսէ ծանօթութեան մը մէջ՝ Հայ-Յոյն բնագրաց հաւասարութիւնը և տարբերութիւնը իտալերէն թարգմանութեամբ կը գտնէ , անոր համար ալ Յոյնի և Իտալերենի զլուխները կը նշանէ և հայերէնի էջերը փակագծով . հայ թարգմանութիւն՝ ուսկից զաղիներէնը թարգմանուեր է 1835ին եղած մեր տպագրութիւնն է , որով էջերն ալ քիչ չատ տարբեր են . բարեսէր ընթերցողաց դիւրութեան համար արդի տպագրութեան էջերով կը նշանակենք , երբ թարգմանենք և հրատարակենք Բաղմալէպիս միջոցաւ կամ առանձին իր քննադատութիւնը :

Հ. ՆՆՐՍ . ԶՆՏՈՆԵԱՆ